

POOLSE VRIJWILLIGERS UIT BELGIE IN DE INTERNATIONALE BRIGADEN

door

Frank CAESTECKER, Licentiaat Geschiedenis R.U.G.
en Rudi VAN DOORSLAER, Assistent bij het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog

De omvangrijke Poolse literatuur betreffende de deelname van de Polen aan de I.B. was voor deze studie van weinig nut. Zij beperkt zich tot mémoires en algemene overzichten die zelden het propagandistisch niveau overstijgen. Daarenboven bleek dat de Poolse vrijwilligers uit België, vooral mijnwerkers, nooit de pen ter hand hadden genomen. Het aanspreken van een cruciale bron, de vrijwilligers zelf, was 50 jaar na de feiten een ontgoochelende onderneming. Van de 69 Poolse vrijwilligers die terug naar Polen keerden waren er nog 4 in leven : L. Jakubczak, F. Raszewski, F. Wodniak en J. Nowicki. De eerste overleed een maand na het begin van ons onderzoek, de vierde heeft ondanks ons herhaaldelijk schrijven niet geantwoord; van F. Wodniak en F. Raszewski werd op respectievelijk 19.1.1986 en op 14.4.1986 een interview afgenomen.

Het archiefmateriaal dat zich in Polen bevindt, bood een aantal mogelijkheden. De centrale bron was het archief van de Vereniging van Oudspanjestridders, waarin zich vrij uitgebreide gegevens bevonden over 78 van onze vrijwilligers. Verder was er een namenlijst van het Poolse Ministerie van Buitenlandse Zaken, afkomstig van het consulaat te Brussel waarin gegevens van de Belgische Staatveiligheid vermeld stonden. Algemene gegevens over de Poolse vrijwilligers vonden we eveneens in het fonds Ministerie van Buitenlandse Zaken : een Spaanse lijst met Poolse vrijwilligers buitgemaakt door de Francotroepen en overgemaakt via Berlijn aan de Poolse autoriteiten. Tenslotte was er nog een lijst opgesteld eind 1938 in Catalonië, waarschijnlijk door de Internationale Commissie van de Volkenbond met het oog op de demobilisatie van de vrijwilligers. Het archief van de Poolse ambassade te Toulouse, bewaard in het partijarchief te Warschau, werd ons geweigerd of liever het bestaan ervan werd ons ontkend. Dit was eveneens het geval voor een aantal algemene en individuele dossiers van oud-Spanje-vrijwilligers, allen be-

waard in het archief van de Poolse K.P. Ook de neerslag van interviews met Spanjestrijders werd ons aldaar niet ter beschikking gesteld. De consultatie van individuele fiches op de redactie van het Biografisch Woordenboek van de Poolse Arbeidersbeweging heeft ons ten dele in staat gesteld deze wegeringen te omzeilen; voor dit Biografisch Woordenboek werden namelijk gegevens uit het partijarchief geput. Tenslotte werd gebruik gemaakt van de lidkaarten van de Belgische "Vriendenkring van vrijwilligers voor het Republikaans Spanje", een dossier uit het fonds van de Franse zusterorganisatie en tenslotte een dossier uit het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Brussel. De bovenvermelde bronnen worden omwille van de leesbaarheid niet vermeld in het voetnotenapparaat.

*

**

Het grote probleem dat zich stelt is de mate van representativiteit van onze gegevens. De identificatie van de geboorteplaats, de datum van uitwijking en de verblijfplaats in België van onze doelgroep situeert zich om en bij de 50 %. De grote verscheidenheid van de gebruikte bronnen heeft de representativiteit echter positief beïnvloed. Het gaat duidelijk niet voortdurend over dezelfde 50 %. De naoorlogse bronnen (oudstrijdersvereniging en het partijarchief) zijn cruciaal voor onze studie; of hierdoor een vertekening optreedt is onduidelijk. Vooral de mate waarin de reëmmigratie naar Polen een vertekening kan teweeg gebracht hebben is belangrijk. Het lidmaatschap van de oudstrijdersvereniging bracht immers ook materiële voordelen met zich mee, het was dus niet louter een ideologisch clubje.

Een onderzoek naar de motivatie voor het engagement in de Internationale Brigaden is geen eenvoudige zaak. Dit is het niet voor de Belgen — dit is het evenmin voor de vreemdelingen-immigranten. Toch konden wij voor deze laatste groep uitgaan van de hypothese dat precies de emigratiefactor, met alles wat dat inhoudt aan vervreemding en ontworteling, het vertrek naar Spanje heeft beïnvloed. Het was dus noodzakelijk voorafgaandelijk de karakteristieken van deze Poolse immigratie te omschrijven, te beginnen bij de maatschappelijke context in het land van oorsprong (Polen) en vervolgens in de immigratie (België).

Het resultaat van dit onderzoek is door de aard van de bronnen niet helemaal evenwichtig. Vooral biografische gegevens over onze vrijwilligers werden verzameld. Dit werd slechts in beperkte mate opgevangen door twee Belgische parketdossiers (Limburg en Luik).

Over de eigenlijke werking en de invloed van de communistische partij onder deze immigranten en de precieze organisatie van de rekrutering konden wij helaas te weinig gegevens verzamelen. Betreffende de samenstelling van onze groep vrijwilligers, geven wij vooral trends aan. De studie van de periode 1940-1950 is een zoektocht naar enige continuïteit of discontinuïteit in het politiek gedrag van deze vrijwilligers. Uit een vergelijking met een andere groep immigranten, de Pools-joodse vrijwilligers, pogen wij dan tenslotte een aantal verschillen of overeenkomsten te ontdekken, die ons in combinatie met de andere gegevens iets bijbrengen over de diverse motieven die aan de basis lagen van het vrijwilligersschap in de Internationale Brigaden.

A. DE POOLSE GEMEENSCHAP IN BELGIE

1. NUMERIEKE EN CHRONOLOGISCHE DUIDING, 1920-1936

Op 30 juni 1936 verbleven er 51.085 vreemdelingen van Poolse nationaliteit in België. Deze groep was zeer heterogeen: er waren emigranten uit stedelijke en uit agrarische gebieden, sommigen emigreerden individueel (eventueel illegaal), anderen collectief, maar het belangrijkste onderscheid was dat tussen joodse en niet-joodse Polen.

De joodse bevolkingsgroep in Polen had duidelijk een aantal specifieke karakteristieken: een eigen cultuur die los stond van de Poolse, zelfs in die mate dat heel wat Poolse joden de Poolse taal niet beheersten. De joden woonden in de steden en hun beroepsactiviteit situeerde zich vooral in de kleine en middelgrote handels- of industriële ondernemingen. Ook binnen de intellectuele beroepen was hun aantal niet onbeduidend. De joodse immigrant zocht in het nieuwe vaderland zijn traditioneel levenspatroon te recreëren. De joodse inwijkeling in België bleef in de kleding-, diamant-, pels- en lederindustrie werken en concentreerde zich in de grote steden, Antwerpen en Brussel. De immigratie uit Polen kan men ongeveer gelijk verdelen onder de Poolse en de joodse groep (°).

De niet-joodse Poolse immigratie had een duidelijk ander karakter (1). Zij was in 1936 geconcentreerd in de provincies Luik [9.728],

(°) Voor de joden verwijzen wij naar de bijdrage over de joodse vrijwilligers.

(1) F. CAESTECKER, *Het vreemdelingenbeleid in de tussenoerlogse periode, 1922-1937*, Gent, 1983, p. 62. (niet-uitgegeven licenciaatsverhandeling, RUG-geschiedenis).

Henegouwen [8.479] en Limburg [6.135]. De Poolse immigratie in deze industriële regio's was hoofdzakelijk het gevolg van hun tewerkstelling in de mijnen. Hun massale aanwezigheid in deze sector was het resultaat van de campagnes georganiseerd door de Belgische Mijnfederatie (patroonsorganisatie) om vreemde arbeiders aan te trekken. Deze campagnes moesten het dreigend tekort aan Belgische mijnwerkers, die verkozen naar minder zware en ongezonde sectoren over te stappen, verhelpen. Anders dan bij de joden was het vooral de collectieve immigratie georganiseerd door de Belgische mijnindustrie die het ritme van deze immigratie bepaalde. Deze rekruteringen waren sterk afhankelijk van de economische conjunctuur en de daarmee gepaard gaande situatie op deze partiële arbeidsmarkt.

Een eerste golf Polen werd aangeworven in de periode 1923-1925. Het betrof hier de zogenaamde Westfalen of Ruhrpolen. Vanaf 1880 kende het Ruhrgebied een stijgende inwijking van Poolse arbeidskrachten uit Pozen en Oostpruisen, die toen nog deel uitmaakten van het Duitse Rijk. Wanneer na de Eerste Wereldoorlog Polen terug een onafhankelijke staat werd, werd het verblijf van deze Polen in het Ruhrgebied meer en meer gecontesteerd. De rationalisering van de mijnindustrie in de Ruhr in de eerste helft van de twintiger jaren trof dan ook in de eerste plaats de Polen. De Belgische mijnen, die zich tot dan toe beholpen hadden met de willekeurige aanwerving van vreemde arbeiders om de desertie van de Belgische mijnwerkers op te vangen, zagen hier een belangrijk potentieel aan gekwalificeerde arbeiders. Via een intensieve rekrutering steeg het aantal Poolse mijnwerkers in België beduidend; terwijl er in september 1922 slechts 198 Polen in de Belgische mijnen werkten, waren er in augustus 1923 reeds 2.000, in november 1923 2.709, in februari 1926 4.398 (2). Deze Westfalen, voor één derde tewerkgesteld in het nieuwe bekken van Limburg, emigreerden samen met vrouw en kinderen.

Een tweede groep Polen werd in de tweede helft van de jaren twintig (vooral 1929 en 1930) rechtstreeks in Polen gerekruteerd. Het blijkt hier vooral om jonge mannen uit de Westelijke agrarische regio's te gaan (3). De overgrote meerderheid van deze immigranten waren van agrarische origine. Deze trend werd nog versterkt in 1929, wanneer als gevolg van de expansie van de Poolse mijnsector

(2) ARA (Algemeen Rijksarchief-Brussel), *Mijnadministratie*, blauw, C, 1, bundel 6D/59.

(3) *Bulletin trimestriel publié par le bureau de la Statistique générale du Ministère de l'Intérieur et de l'Hygiène*, 1928-31. W. EDER, *Dzieje Polonii Belgijskiej*, Warszawa, 1983, p. 29.

een officieel verbod op het rekruteren van Poolse mijnwerkers werd ingevoerd (4). Een minderheid van de immigranten had reeds een interne migratie achter de rug, nl. van het geboortedorp naar een Poolse industriële regio (5).

Met hun agrarische achtergrond brachten deze immigranten typische denk- en verhoudingspatronen mee: een archaisch katholicisme, de totale afwezigheid van een syndicale of politieke traditie en een uitgesproken individualisme. Daarenboven betrof het jonge mannen, die ook als ze gehuwd waren, alleen emigreerden. Dit was het gevolg van rekruteringscriteria die van Belgische zijde waren opgelegd: de mijnuitbaters hoefden zich over de huisvesting van eventuele familieleden geen zorgen te maken en vrijgezellen konden bij een economische crisis gemakkelijker afgedankt worden (6). Op 15 november 1927 werkten er in de Belgische mijnen 5.958 Poolse arbeiders, 3 jaar later was hun aantal verdubbeld (11.993 in september 1930) (7).

De economische crisis had een desastreuze weerslag op de situatie van de Poolse mijnwerkers. De verdubbeling van het aantal Poolse mijnwerkers in de periode 1927-1930 werd bijna teniet gedaan. In mei 1934 bleven er nog 7.958 Polen over, maar de ontslagen gingen door tot eind 1935 (8). Deze massale ontslagen onder de Polen werden daarenboven aangewakkerd door de houding van de vakbonden die bij gebrek aan alternatief de ontevredenheid onder de mijnwerkers probeerden op te vangen door de vreemde arbeiders te viseren. De patroons, die de structurele nood aan vreemde arbeiders erkenden, ontsloegen uitsluitend de alleenstaande en niet-gekwalificeerde vreemdelingen. De voor hen op lange termijn waardevolle vreemde arbeiders werden in dienst gehouden. Enkel in het bekken van de Borinage, waar de situatie ronduit catastrofaal was, werd ook deze categorie niet gespaard (9).

(4) Archiwum akt nowych (AAN), *Ministerstwo Spraw Zagranica*, 10.069.

(5) A. VANDERPUTTEN, *L'immigration polonaise dans le bassin de Charleroi à travers le prisme d'un millier d'immigrés arrivés en 1929*, Brussel, 1984, p. 64-65 (niet-uitgegeven licentiaatsverhandeling, UCL-geschiedenis).

(6) In de periode 1927-1931 was de verhouding man/vrouw bij de Poolse immigratie 7 op 3. *Statistisch jaarboek, 1927-1932*.

(7) ARA, *Mijnadministratie*, roos, C, 2 en 3.

(8) F. CAESTECKER, "Vakbonden en vreemde arbeiders in de tussenoorlogse periode". *AMSAB-tijdingen*, II, 1983-1984, 3-4, pp. 31-47.

(9) F. CAESTECKER, "Het vreemdelingenbeleid in de tussenoorlogse periode". *B.T.N.G.*, XV, 1984, 3-4, pp. 474-475.

2. DE IDEOLOGISCHE PROFILERING, 1920-1936

Het sociaal leven van deze immigranten speelde zich vooral af binnen een pools getto. Met de aankomst van de Polen uit het Ruhrgebied ontstonden de eerste Poolse organisaties. Deze Polen hadden vóór de Eerste Wereldoorlog in het Ruhrbekken een volledige subcultuur opgebouwd. Zij vormden daar een vrij coherente gemeenschap, geschoold en met een sterk ontwikkeld nationalistisch en katholiek verenigingsleven. De Ruhrpolen die zich vestigden in België bouwden in een paar jaar tijd een uitgebreid netwerk van organisaties uit. Reeds in 1923 richtten ze een koepelorganisatie op die de werking van de verschillende socio-culturele, religieuze en hulporganisaties centraliseerde en coördineerde.

Vanaf 1926 werd de werking van de koepelorganisatie verder uitgebreid wat parallel liep met een stijgende invloed van de consulaire autoriteiten. Na de militaire staatsgreep in Polen door J. Pilsudski in mei 1926 zocht het nieuwe regime ook zijn greep op het emigrantenmilieu te consolideren. Een toenemende financiële ondersteuning vanuit het Poolse consulaat vergroete de mogelijkheden om de Poolse gemeenschap te omkaderen. Poolse onderwijzers werden naar België gestuurd, die als vertegenwoordigers van de Poolse overheid zich niet enkel inlieten met de Poolse scholen, maar eveneens het sociaal en cultureel leven organiseerden. Hun positie als intellectuelen binnen deze louter proletarische gemeenschap was essentieel voor het bestendigen van de consulaire invloed. Ook de geestelijkheid speelde een essentiële rol in dit sociaal leven. Naast Belgische religieuzen die de Poolse taal machtig waren, leefden er onder de Poolse gemeenschap ook Poolse priesters.

Deze plotse aandacht vanuit Poolse middens hangt samen met de massale recruterings in Polen zelf. Dit creëerde duidelijk problemen binnen het door de Westfalen opgerichte verenigingsleven. Het onderscheid tussen de Ruhrpolen en de vanaf 1927 direct in Polen gerecruteerden was een bron van heel wat wrijvingen. Bij deze Ruhrpolen was de taal veel meer door het Duits beïnvloed, het onderwijsniveau dat zij hadden genoten lag hoger, hetzelfde gold voor hun professionele kwaliteiten met de daaruit afgeleide hogere lonen en tenslotte bestond er bij hen een industriële en stedelijke traditie. Dit maakte ook dat de levensstandaard, maar ook het alledaagse leven van de Westfalen zich weinig ingrijpend wijzigde onder invloed van de emigratie naar België, dit in scherp contrast met de uit Polen afkomstige immigratie. In de loop van de jaren dertig lijken de hieruit resulterende spanningen echter te verdwijnen (10).

(10) Antwerps consulaat aan het Emigratiebureau, 23.10.1930 en 27.4.1931,

In 1932 organiseerde het netwerk van katholiek-patriottische verenigingen iets meer dan 3.000 Polen (11). Een cijfer dat hoog ligt gezien de vrij recente emigratie en de hoge mobiliteit van deze groep. De ideologie die deze organisaties uitdroegen werd gekarakteriseerd door een uitgesproken patriottisme, waarbij de Poolse natie volkomen geïdentificeerd werd met het militair regime van Pilsudski, terwijl het katholicisme samen met het antisocialisme overheersend waren (12). Het uiterst beperkte niveau van syndicalisatie, zelfs binnen de christelijke vakbond sluit hierbij aan.

Een belangrijke groep die zich buiten de invloedssfeer van dit katholiek-patriottisch complex bevond, waren de alleenstaande vreemdelingen. Deze waren veelal gehuisvest in weinig comfortabele arbeidershotels. Onder hen kende de linkerzijde enige aanhang, vooral dan de communisten. De Polen in de KPB waren georganiseerd in de specifieke structuur van de *Main d'oeuvre Immigrée*, de MOI (*). Alhoewel exacte informatie ons ontbreekt lijkt het erop dat in het bekken van Limburg, Bergen en het Centrum de communistische aanhang beperkt was, daar waar deze in Charleroi en vooral in Luik, hoofdzakelijk onder de alleenstaande vreemdelingen, aanzienlijker was (13). Toen tijdens de crisisjaren 1931-1935 het aantal vreemde arbeiders sterk terugliep, verminderde ook het aantal Poolse KP-leden beduidend. Het feit dat bij afdankingen in de eerste plaats alleenstaanden werden geviseerd, samen met de politieke repressie (ondermeer massale uitwijzingen na de mijnstaking van 1932), verklaart de vermindering van het aantal Poolse KP-leden (14).

Van socialistische zijde werd weinig aandacht besteed aan de Poolse arbeiders. Alhoewel de noodzaak werd ingezien de vreemde arbeiders te organiseren werd hiertoe weinig of niets gedaan. In de

AAN, *Ministerstwo Spraw Zagranica* (MSZ), 11.176.

Rapport van het Brusselse consulaat, 23.11.1932. AAN, MSZ, 10778.

(11) Brusselse consulaat aan MSZ, 5.4.1932. AAN, MSZ, 10788.

Antwerps consulaat aan Emigratiebureau, 23.1.1930. AAN, MSZ, 11176.

(12) Wanneer 15 Polen zich inschrijven in de BSP roept de rektor van de Poolse katholieke Missie alle verenigingen van de betreffende regio(Charleroi) samen om hen nogmaals op het hart te drukken de socialistische en communistische invloed onder de Polen te bestrijden. Moskwa aan Hlond, 28.9.1937. Archiwum Archidiecezja Gnieznienska, *Zespół Prymasa Polski*, 111, Akte Protektora Wychodztwa, Belgia Generalna 2. (verder AAG).

(*) Cfr. bijdrage over joodse vrijwilligers.

(13) Protokół z zebraniu księzy duszpasterzy pracujących na terenie Belgii, 8.4.1938. Acta Hlondiana (Lad nad Warta), IV.24-kor.

(14) Kudlacik aan Hlond, 16.1.1935. AAG.

crisisjaren sloeg deze passieve houding zelfs om in een waarachtige jacht op de vreemdelingen. Het is dan ook niet te verwonderen dat de socialistische aanhang onder de Polen minimaal was.

3. DE RECRUTERING VAN 1937

De verbetering van de economische conjunctuur leidde vanaf 1936 opnieuw tot het rekruteren van vreemde arbeiders. Op 30 juni 1936 werkten nog 7.624 Polen in de Belgische mijnen, hun aantal steeg tot 10.828 in juni 1938 (15). Een eerste contingent van 2.000, vooral gekwalificeerde mijnwerkers uit het Dabrowskabekken kwam aan in maart-mei 1937. Hieronder bevonden zich heel wat Polen die in de twintiger jaren in de Franse of Belgische mijnen hadden gewerkt en tijdens de crisisjaren noodgedwongen terug naar hun vaderland waren getrokken, zonder daar evenwel een menswaardig bestaan te kunnen opbouwen. Naast de kwalificatie als mijnwerker was ook het gehuwd zijn een selectie criterium; gehuwde mijnwerkers verzekerden immers een hogere stabiliteit. Het kolenpatronaat had op dit vlak enige lessen getrokken en derhalve haar opvattingen terzake gewijzigd.

Deze nieuwe immigranten lieten zich snel opmerken door hun strijd lustige houding. Na een korte kennismaking met de Belgische realiteit uitten ze hun ongenoegen door een aantal wilde stakingen, zo ondermeer te Limbourg-Meuse en te Bray (16). Deze Polen voelden zich immers veelal bedrogen. De arbeidsvoorwaarden en het loon bleken heel wat minder aantrekkelijk dan men hen had voorgespiegeld. Niet alleen waren de mijngangen heel wat lager, ook het arbeidsritme was heel wat meer opgedreven dan in de Poolse, maar ook Franse mijnen. Het gevolg was dat velen onder hen, althans in den beginne, niet goed presteerden en binnen een laagbetaalde categorie vielen. Hierdoor leek de hoop om op korte termijn vrouw en kinderen te kunnen overbrengen niet zo eenvoudig te realiseren, om nog niet te spreken van het woningprobleem (17).

Het grote ongenoegen van deze immigranten uitte zich ook in een

(15) *Statistisch Bulletin*, XXIII, 1937, 3, p. 4.

Statistique des étrangers au 30 juin 1938, Brussel, s.d., p. 9.

(16) *Dziennik Ludowy*, 27.4.1937.

(17) *Polacy Zagranica*, 1937, 11, p. 18-19.

Polacy Zagranica, 1937, 10, p. 10.

Poolse consulaat te Brussel aan het Ministerie van Sociale Voorzorg, Warschau, 24.4.1937. Archiwum Panstwowy Krakow, *Starostwo powiatowe zywieckie*, 270.

belangrijke reëmigratie. Dit hing samen met de rigide wetgeving op de vreemdelingenarbeid die de gerekruteerde vreemde arbeiders aan een mijn bond gedurende een periode van één jaar. Zodoende konden ze hun geluk niet wagen in een andere mijn of buiten de mijnsector en leek er maar één uitweg: terug naar Polen. De zware kosten verbonden aan de reis en de weigerachtige houding van het Poolse consulaat om hieraan mede te werken maakten de reëmigratie niet zo eenvoudig.

Een fundamenteel onderscheid met de vorige immigratiegolven was wel dat deze nieuwe immigranten zich niet goedschiks neerlegden bij de hen opgelegde arbeidsvoorwaarden. Naast het spectaculaire feit van de wilde stakingen was dit ook duidelijk door de massale toetreding tot de socialistische mijnwerkerscentrale; een tot nu toe ongekend fenomeen en een uiting van een evolutie. Dit kan mede worden toegeschreven aan een nieuwe aanpak van de socialistische vakbond die zich nu opwierp als een verdediger van de vreemde arbeiders. De syndicale propaganda richtte zich hierbij vooral tot de Polen die één derde van het aantal vreemdelingen uitmaakten. Naast het gebruik van Poolse propagandisten probeerde men de Poolse mijnwerkers aan te trekken door in de eisenpakketten een aantal specifieke noden van de Polen op te nemen. De belangrijkste eis hierbij was het afsluiten van een arbeidsverdrag tussen Polen en België waardoor de Polen het recht op werkloosheidsvergoeding en een volwaardig pensioen zouden krijgen (18).

De resultaten waren beduidend, eind 1937 waren er reeds een paar duizend Polen die zich ingeschreven hadden bij de Mijnwerkerscentrale (19). Er werden Poolse secties binnen de Mijnwerkerscentrale uitgebouwd, ondermeer te Eisden, Beringen, Flemalle, Souvret, Fontaine-l'Évêque en Châtelet (20). Deze syndicale propaganda vond slechts een weerklank in de schoot van de nieuwe immigratiegolf. De anti-vreemdelingenhetze van de vakbonden tijdens de crisisjaren zal hieraan niet vreemd zijn, maar de aanwezigheid van een vakbondstraditie onder deze nieuwe immigranten is zeker net zo essentieel (21). "Wij zijn trots op onze kameraden aangekomen uit Polen. Dit zijn onze broeders, dit zijn onze kameraden van

(18) F. CAESTECKER, *Op. cit.* (licenciaatsverhandeling), p. 240-241.

(19) *L'Ouvrier mineur*, XXXIII, 1937, 10, p. 3.

La Voix du Peuple, 2.9.1937/4, 3.

(20) *Dziennik Ludowy*, 6.10.1937; 26.10.1937; 25.6.1937; 27.5.1937.

(21) Zo werd in Limbourg Meuse de syndicale afgevaardigde Suyvoet door de stakende Polen ontvangen "met gesloten vuist".

F. CAESTECKER, *Op. cit.*, p. 261.

de strijd en het betere bestaan, dit zijn antifascisten" (22).

Wanneer op 24 juli 1937 de Poolse werklozen die zich aanboden bij het recruteringsbureau te Sosnowiec protesteerden tegen de brutale manier waarop de selectie gebeurde, was de maat vol voor de Mijnwerkersfederatie. Zij weigerde nog verder arbeiders te rekruteren in het steenkoolbekken Dabrowski en de aangrenzende Krakau-regio. "De arbeiders in deze regio's zijn immers geradicaliseerd en hierdoor ongeschikt voor de Belgische mijnen" (23). De mijndirecties vroegen nu aan hun Poolse mijnwerkers om namen op te geven van familie of vrienden die bereid waren om in de Belgische mijnen te werken (24). Deze nominale rekrutering herhaalde de karakteristieken van de immigratie uit de periode 1927-1930: het waren vooral ongeschoolde mannen uit de landbouwgebieden die zich isoleerden van de Belgische realiteit binnen het Poolse getto (25).

Een belangrijk neveneffect van deze rekruteringen waren de Poolse werklozen die alhoewel niet geselecteerd voor de mijnarbeid ook hoopten op een deel van de blijkbaar groter geworden Belgische koek. De situatie van deze illegalen kan ronduit rampzalig genoemd worden en hun aantal is moeilijk te schatten, maar zeker niet gering. Zo kreeg het Poolse Rode Kruis in België gedurende de periode mei-november 1938 drie tot vijf hulpaanvragen per dag (26).

B. DE POOLSE VRIJWILLIGERS VOOR DE INTERNATIONALE BRIGADEN UIT BELGIE

1. ALGEMENE BESCHOUWINGEN

Er worden 245 Poolse vrijwilligers voor de I.B. weerhouden die in aanmerking komen voor deze studie. Dit betekent ongeveer 1 % van de Poolse gemeenschap in België. Een uitzonderlijk hoog aantal als een numeriek analoge groep als de joodse immigratie uit Polen, er "slechts" 128 levert, het aantal Belgen wordt op 1.300 geschat. Het totale aantal vrijwilligers in de I.B. wordt op 60.000 geraamd, waar-

(22) *Dziennik Ludowy*, 7.4.1937.

(23) Ministerie van Sociale Voorzorg aan Brusselse consulaat, 31.7.1937, AAN, MSZ, 9633.

(24) Ministerie van Sociale Voorzorg aan Brusselse consulaat, 19.11.1937. Brussels Consulaat aan Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1.3.1938. AAN, MSZ, 9633.

(25) *Polacy Zagranica*, 1937, 10, p. 10.

(26) Rapport Poolse Rode kruis, 1938. AAG.

onder 5.000 van Poolse nationaliteit (27). Het criterium dat hierbij gehanteerd wordt is dat België meer dan een louter transitland vormde voor deze vrijwilligers. De Belgische realiteit moet in zekere mate de beslissing tot vertrek en de modaliteiten daarvan mede bepalen. Zo werden T. Majewski en S. Walotek, die zich beiden in maart 1937 op een transport bevonden met Poolse arbeiders voor de Belgische mijnen niet weerhouden, omdat beiden onmiddellijk na hun aankomst in België doortrokken naar Spanje.

Van 132 vrijwilligers (54 %) kon de geboorteplaats gelocaliseerd worden. Slecht 16 % onder hen was geboren in een stad. Het Poolse percentage lag iets hoger, in 1921 25 % van de bevolking, maar de hoge concentratie joden in de Poolse steden zal ons percentage wel ongeveer tot het gemiddelde van de Poolse vrijwilligers brengen (28). Het opmerkelijke is dat dit percentage lager ligt dan bij de immigratie in 1929, waarvoor een steekproef 27 % aangaf (29).

Het betreft bijna uitsluitend Polen uit de Westelijke provincies (30). Een gegeven dat correspondeert met de algemene trend onder de Poolse emigratie die een duidelijke breuk aangeeft tussen de emigranten uit enerzijds de westelijke en anderzijds de armere, uitsluitend rurale oostelijke provincies. De eerstgenoemden verkozen een emigratie naar de geïndustrialiseerde West-Europese landen zoals Frankrijk, België, Nederland en Duitsland, terwijl de anderen verder, in Noord- en Zuid-Amerika hun geluk beproefden (31).

Een analyse naar industriële of agrarische regio voor de vrijwilligers die niet in de steden geboren zijn wijst op een overwicht van de agrarische regio's. Slechts 18 % was geboren in het Dabrowskamijnbekken en de industriële regio bij uitstek Slask. Naast de in Polen geboren vrijwilligers zijn er 8 (van de 133 vrijwilligers waarvan de geboorteplaats gekend is) die geboren zijn buiten het territorium van de Poolse staat van het interbellum. 5 onder hen — zijnde 4 % — zijn in het Ruhrbekken geboren. Gezien het grote aandeel van de Ruhrpolen binnen de Poolse gemeenschap in België kan men stellen dat de tweede generatie Ruhrpolen duidelijk ondervertegenwoordigd is.

(27) A. CASTELLS, *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*, Barcelona, 1974, p. 82.

(28) *Encyklopedia historii gospodarczej polski do 1945 roku*, Warszawa, 1981, deel 1, p. 531.

Van 46 % was ofwel de geboorteplaats niet gekend, ofwel kon ze niet gelocaliseerd worden. Dit laatste houdt een vertekening in ten gunste van de gekende stedelijk centra.

(29) A. VANDERPUTTE, *Op. cit.*, p. 60.

(30) 6 % uit de oostelijke provincies.

(31) W. EDER, *Op. cit.*, p. 28.

Het overgrote deel van de vrijwilligers was dus afkomstig uit de westelijke agrarische regio's van Polen, regio's waar de typische pre-industriële waardenstructuren nog nauwelijks aangetast waren en waarbij het engagement in Spanje allesbehalve aansloot.

Van 36 % is de datum van aankomst in België, van 11 % is enkel de datum van emigratie gekend, dit laatste is mogelijk ook de datum van immigratie in België. Van deze gegevens over 114 vrijwilligers kunnen we een indeling maken naar de verschillende emigratiegolven. Tijdens de periode 1920-1925 die een beperkte immigratie uit Polen zelf kende, maar vooral een immigratie van Ruhrpolen, zijn 17 van de vrijwilligers (15 %) in België aangekomen. De 5 Ruhrpolen vallen hier bij gebrek aan gegevens niet onder. Enkel van de in Herne geboren B. Sokowicz weten we dat hij slecht in 1937 in België aankwam. Opvallend is dat 4 van de 8 vrijwilligers die geboren zijn in de Oostelijke provincies reeds in deze eerste periode naar België emigreerden, nl. A. Boczynski [1923], A. Okieniczuk [1925] en J. Truszkowski [1924] uit de provincies Bialystok en J. Wujda uit de provincie Tarnopol [1923]. Vooral de eerste drie zouden actief kunnen geweest zijn in het Voorlopige Revolutionair Comité voor Polen dat in het kielzog van het Rode Leger op 2 augustus 1920 te Bialystok werd opgericht. Ook voor de in 1923 geëmigreerde J. Wegiel en S. Gasinski zijn er aanwijzingen dat ze communistische activisten waren tijdens deze labiele politieke periode. Na de nederlaag van het Rode Leger, die besloten werd met de vrede van Riga in maart 1921, verzwakte de KPP gevoelig door arrestaties en emigratie van heel wat militanten. Het is mogelijk dat deze vrijwilligers voor de I.B., die in 1936 reeds 10 tot 15 jaar in België verbleven, om politieke redenen emigreerden. In ieder geval loopt het klein aantal inwijkelingen van de eerste golf parallel met het klein aantal vrijwilligers die in het Ruhrbekken geboren waren, wat bevestigt dat Spanje een geringe aantrekkingskracht had onder de Ruhrpolen en dit ondanks hun industriële traditie.

De tweede emigratiegolf, 1926-1930 is heel wat beter vertegenwoordigd onder de Spanjestrijders, in chronologische volgorde 12, 7, 3, 23 en 21, samen 66 of 58 %. De crisisjaren 1931-1936, wanneer de immigratie tot ongeveer nul herleid werd, leveren dan ook nauwelijks vrijwilligers voor Spanje: wij telden er vier. Twee hiervan hadden duidelijk een politieke motivatie voor hun immigratie, enerzijds W. Zajac, actief vanaf 1927 in de KPD en in 1933, bij de machtsovername door de nazi's gedwongen naar België te emigreren, anderzijds J. Kolowski die na enkele arrestaties wegen communistische activiteiten in 1934 Polen verliet. Tenslotte werden 25 % van de vrijwilligers gerecruteerd onder de derde immigratiegolf van 1937.

De gemiddelde leeftijd van onze Poolse Spanjevrijwilligers is 32 jaar, en dit is toch een 4-tal jaren hoger dan het geschatte gemiddelde van de Interbrigadisten (32).

Het beroep dat deze Polen in België uitoefenden was in regel mijnwerker, naast een enkele bouw- of metaalarbeider. Dus een duidelijke weerspiegeling van de sociaal-economische positie van de Poolse gemeenschap in België, een proletarische groep bij uitstek. We vonden slechts voor één vrijwilliger een aanduiding dat hij tot de intelligentsia zou kunnen behoren. Dit gegeven is enkel een versterking van een algemene tendens binnen de Internationale Brigaden, waar de arbeiders uitgesproken in vertegenwoordigd waren.

Van 140 vrijwilligers (57 %) hebben we informatie betreffende hun verblijfplaats vóór het vertrek naar Spanje. Het opvallendst is de oververtegenwoordiging van de Luikse regio, nl. 61 %, terwijl in deze regio in juli 1938 slechts 35 % van de Polen verbleef (33). Anderzijds is Limburg, waar 20 % van de Poolse immigranten vertoefde duidelijk ondervertegenwoordigd. Slechts 8 % van de vrijwilligers werd in deze regio gerekruteerd. Ook de Borinage en Charleroi zonden een kleiner aantal van hun Poolse inwoners naar Spanje: met een respectievelijk percentage van 12 en 26 % van het aantal Polen in België hebben zij slechts een aandeel van 5 en 16 % in de vorming van onze groep. Het nijverheidsgewest La Louvière daarentegen dat slechts 7 % van het aantal Polen huisvestigde is goed voor 9 % van het aantal vrijwilligers. Een verklaring in de ongelijke verspreiding van het aantal alleenstaande Polen gaat niet op door het ontbreken van beduidende regionale verschillen.

Van 47 vrijwilligers hebben we het lidmaatschap van de KPB bij het vertrek naar Spanje kunnen vaststellen. Een iets objectievere maatstaf lijkt ons enkel die personen in de analyse in overweging te nemen waarvan we een bron hebben met een potentiële vermelding van dit lidmaatschap. In plaats van 19 % komen we dan op 51 % KPB-leden. De regionale verspreiding van deze KP-leden loopt vrij analoog met de globale regionale verspreiding van onze vrijwilli-

(32) P.V.ZURMUHLEN, *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im Spanischen Bürgerkrieg*, 1983, p. 186.

(33) Enkel de Poolse mannelijke bevolking van meer dan 15 jaar wordt als vergelijkingsgegeven gebruikt. *Statistique des étrangers au 30 juin 1938*, Brussel, s.d., pp. 128-131.

Deze oververtegenwoordiging van de Luikse regio is nauwelijks veroorzaakt door geografisch beperkt bronnenmateriaal. Bij het negeren van de informatie uit het omvangrijke Luikse politiedossier valt het aandeel van deze regio slechts terug tot 58 %. Het Limburgse politiedossier heeft aan onze kennis betreffende de regionale spreiding van de vrijwilligers niets toegevoegd.

gers : 56 % uit de Luikse regio (globaal 61 %), La Louvière 13 % (9), Charleroi 21 % (16), Borinage 5 % (5) en Limburg 5 % (8). Ook de gemiddelde leeftijd van de KP-leden onderscheid zich niet van die van de andere vrijwilligers, nl. 32 jaar.

2. DE EERSTE VRIJWILLIGERS, 1936

Op 17 juli 1936 brak in Spanje de militaire opstand uit tegen de republiek. Alhoewel de I.B. slechts op 22 oktober 1936 officieel werden gevormd, werd het oprichten van een autonoom vrijwilligerskorps onder Kominternbevel reeds aanvang augustus geopperd. In het kader van de Volksfrontpolitiek werd dit korps propagandistisch voorgesteld als een boven de partijen staande antifascistische formatie, maar bijna alle leidende posities waren in handen van KP-leden. Het enthousiasme van Spaanse zijde, waar sommigen de toenemende invloed van de communisten vreesden, was beperkt, maar door de snelle opmars van de Francotroepen was iedere hulp broodnodig.

De honderden die in den beginne de Spaanse republiek ter hulp snelden deden dit op eigen initiatief en sloten zich aan bij de Spaanse militias (34). De communisten onder hen deden dit veelal zonder toelating van de partij (35). Uit België vertrokken in deze aanvangsfase zeker 3 Polen. L. Wachowiak, een drukker die reeds sedert 1922 in België verbleef: "Ik werkte in België tot het uitbreken van de grote staking waaraan ik deelnam, net zo goed als aan de manifestaties. Hiervoor werd ik ontslagen en achtervolgd door de politie. Toen brak de revolutie in Spanje uit. Ik probeerde naar Spanje te geraken, om daar de vechtende Spaanse arbeiders te helpen en me te wreken op het onrecht dat mij en alle arbeiders wordt aangedaan. Op 18 augustus 1936 vroeg ik de secretaris van de KPB om toelating om naar Spanje te vertrekken". Reeds 2 dagen later was hij samen met 2 Belgen op weg naar Spanje om daar op 25 augustus aan te komen en zich aan te sluiten bij centuria Thaelman (36). De tweede Pool is de reeds aangehaalde politieke immigrant W. Zajac die in de periode 1927-1933 actief was in de KPD en bij de nazi-overwinning naar België vluchtte. Hij woonde, waarschijnlijk illegaal, te Charleroi, en was werkzaam als kleermaker. W. Zajac vertrok eveneens op 20 augustus naar Spanje. Het vertrek van beide steunde op een onzekere verblijfssituatie in België, waarbij Spanje een "politiek" alternatief bood. De laatste, W. Cichon, vertrok op 6

(34) J. RUTKOWSKI, *Czas walki, klęsk i zwycięstwa*, Wrocław, 1980, p. 19.

(35) P.v.zurMUHLEN, *Op. cit.*, p. 181.

(36) CA KC PZPR, *Wojna domowa w Hiszpanii*, 182/VII-8k.22-35.

augustus of in september. Hij was in Polen lid geweest van de PPS-Lewica (Socialistische Partij) en bij zijn immigratie in 1930 werd hij onmiddellijk lid van de KPB. In 1936 bekleedde hij een kaderfunctie binnen de MOI in het Centrubekken. In Spanje werd hij opgenomen in het officierenkader van de I.B.

De eerste groep vrijwilligers vertrok op 11 oktober met de trein van Parijs naar Marseille om in te schepen op de "Cuidad de Barcelona". Op 13 oktober kwam de groep te Alicante aan en trok dan verder naar het hoofdkwartier van de Brigaden in Albacete. Bij deze groep bevonden zich ondermeer A. Rokicki en M. Majcher. Ook J. Czop, een recent lid van de KPB, vertrok op dat ogenblik naar Spanje. Hij klom later op tot officier. De officiële toelating tot oprichting van de I.B. werd op 22 oktober aan de Spaanse minister-president gevraagd en verkregen (37).

Tijdens deze eerste rekruteringsweken werd nog niet overgegaan tot een echt massale werving. Als richtlijn werd gesteld dat enkel politiek en militair waardevolle elementen in aanmerking kwamen voor de strijd in Spanje. Deze eerste vrijwilligers moesten dus bij voorkeur hun legerdienst gedaan hebben en partijleden zijn. Ook kwamen in principe enkel ongehuwden in aanmerking (38).

Eind oktober waren er reeds 850 Poolse vrijwilligers binnen de I.B. Zij waren bijna uitsluitend uit het Franse en Belgische immigrantenmilieu afkomstig en niet in staat bekwame officieren te leveren (39). We noteren uit onze groep Polen één bevelhebber van een Poolse eenheid, nl. W. Zjawinski uit het bekken van Charleroi. Vooral Polen uit de PCF kregen de verantwoordelijke functies toegewezen (40). Daar de selectienormen blijkbaar weinig nauwgezet gevolgd waren, zag het op 22 oktober gevormde Poolse Dabrowskibatallion zich geconfronteerd met een duidelijk gebrek aan kaders. De Poolse sectie van de PCF deed dan ook een oproep aan de KPP (Poolse K.P.) om een viertal politiek, maar ook militair geschoolde mensen te leveren (41).

Midden januari 1937 bevonden er zich ongeveer 2.500 vrijwilligers van Poolse nationaliteit in Spanje. 1.800 van deze 2.500 waren

(37) P.v.zurMUHLEN, *Loc. cit.*

(38) J. RUTKOWSKI, *Loc. cit.*

(39) S. AJZNER, "Rekrutacja ochotnikow polskich do hiszpańskiej Armii Republikańskiej", *Wojskowy Przegląd Historyczny*, IV, 1959, 2, pp. 169-186.

(40) M. BRON, *Udział Polaków w wojnie hiszpańskiej w latach 1936-1939* No Pasaran, Warszawa, 1967, p. 17-28.

A. CATELLS, *Op. cit.*, p. 107, 584.

(41) S. AJZNER, *Polska i wojna domowa w Hiszpanii 1936-1939* Warszawa, 1968, p. 31.

van niet-joodse origine. Met de richtlijnen voor de recrutering bleek men het ondertussen niet zo nauw genomen te hebben: velen hadden geen militaire dienstplicht gedaan, maar ongeveer de helft waren toch partijleden (42). Meer dan 50 % van deze vrijwilligers waren afkomstig uit het Franse immigrantenmilieu. België leverde ook een belangrijk contingent, een driehonderdtal. Hiervan hebben we er 53 van kunnen identificeren, dus een derde van de groep die we voor deze analyse in aanmerking konden nemen. Van 40 onder hen weten we vanwaar ze vertrokken zijn, slechts 2 % uit Limburg, geen enkele uit Mons, 15 uit Luik, 7 uit de streek van La Louvière en 17 uit de streek van Charleroi. Vooral deze laatste regio blijkt sterk vertegenwoordigd.

Van 19 van deze 53 (36 %) hebben we een verwijzing gevonden naar een KPB-lidmaatschap. Het effectieve aantal KP-leden onder deze groep lag ongetwijfeld hoger. Als we voor het bepalen van het percentage KP-leden uitgaan van het beschikbaar zijn van het bronnenmateriaal met een potentiële vermelding van dit lidmaatschap komen we op 72 %.

Met de officiële oprichting van de Internationale Brigaden werd enerzijds de werking van de Spaanse hulpcomité's in werking gezet, anderzijds had de oprichting zelf een propagandistische werking en verhoogde het de toeloop van vrijwilligers. Men kan veronderstellen dat de vrijwilligers die zich in 1936 naar Spanje begaven tot de onmiddellijke invloedssfeer van de KPB behoorden. Dit wordt bevestigd door de regio's waar deze Polen gerecruteerd werden en het relatieve hoge aantal KP-leden.

Ook vertrokken in deze periode enkele Polen die in de Poolse sectie van de M.O.I. een toonaangevende rol speelden. Naast de reeds vermelde W. Cichon, vertrokken in november 1936 twee andere verantwoordelijken van de Poolse sectie in het Centrumbekken: S. Maj en A. Berzowski. Eveneens in november vertrok S. Oboda die een leidende functie bekleedde onder de Poolse communisten in het bekken van Charleroi. De reeds vermelde W. Zjawinski, die bij zijn aankomst in Spanje het bevel kreeg over een Poolse eenheid zal ongetwijfeld ook geen gewoon militant geweest zijn in de Poolse M.O.I. van Charleroi. Voor S. Oboda speelde zijn uitwijzing, die een verdere partijwerking fel hinderde, wellicht mee in de beslissing om naar Spanje te vertrekken. Men kan zich trouwens de vraag stellen waarom de K.P.B. zijn weinig talrijke Poolse militanten naar Spanje zond of liet vertrekken. De cruciale rol van de mijnwerkers binnen

(42) R. TORUNCZYK, "O składowym polskich ochotników w Hiszpanii republikanskiej". *Z pola walki*, 1965, *(29), p. 183-187.

de communistische agitatie en het perspectief van een gevoelige aangroei van een aantal Poolse mijnwerkers moest de waarde van deze Poolse communisten voor de K.P.B. toch doen toenemen. Of werd de inzet van deze militanten in Spanje slechts als een zaak van korte duur beschouwd?

3. HET MASSALE VERTREK, 1937

Over de rekruteringen in 1937 vonden we gegevens in een Luiks parketdossier (43). Dit dossier geeft ons een zeker inzicht in de concrete dagdagelijkse leefwereld van deze Spanjevrijwilligers. Daarbij springt in het oog dat de Polen op zeer uiteenlopende manieren de weg naar Spanje vonden. Zo vertrokken er uit een Pools logementshuis in de rue Potié zeker 4 vrijwilligers. De hospita, eveneens van Poolse nationaliteit, was reeds jaren een communistische militante. Haar gasten bleken ook vooral van links signatuur te zijn. "Elle achetait le journal *Dziennik Ludowy* (de "Volkskrant" — communistisch dagblad) tous les jours, c'était les autres logeurs qui le lisaient et discutaient avec elle". Haar enthousiasme voor de I.B. steunde op louter politieke gronden. "Lorsqu'elle recevait des lettres d'Espagne elle était si contente qu'elle les embrassait, déclarant qu'elle préférerait une lettre pareille qu'un billet de 1000 francs. Elle disait aussi qu'elle était contente de voir partir les hommes en Espagne, que quand la guerre serait finie les hommes gagneraient mieux leur vie et qu'elle en profiterait. Lorsque les lettres arrivent elle les fait lire aux logeurs pour les exciter à partir". Gasten die haar linkse sympathie niet deelden werden echter niet aangezet tot vertrek naar Spanje. "Je suis catholique et je n'aime pas les rouges... Bien souvent je me trouve triste et réfléchi, elle me disait en rigolant, tu peux partir aussi, mais ne m'a jamais demandé d'aller rejoindre les autres". De politieke motivatie is onmiskenbaar een belangrijk element binnen het engagement voor Spanje. "Je ne suis pas parti à la débauche, mais je suis parti pour lutter (sic) pour la liberté" is voor vele vrijwilligers een feit. Het lot van de Spaanse republiek is hen niet onverschillig. Twee vrijwilligers die op 27 december 1937 vertrokken, "ont discuté entre eux de se rendre en Espagne pour aider les gouvernementaux, suite à la prise de Teruel par ceux-ci".

Een bijzondere categorie vrijwilligers zijn de uitgewezenen. S. Pak en W. Pospiech zijn twee communistische militanten, respectie-

(43) Rijksarchief Saint-Hubert, *Hof van Beroep-Luik*, 648/38. Alle citaten pagina 231 en 232, zelfde bron.

velijk uit Charleroi en Luik. Na hun uitwijzing wegens politieke activiteiten vertrokken ze naar Spanje. Ook W. Domagala die uit Herstal vertrok was reeds in 1934 uitgewezen; waarschijnlijk verbleef hij illegaal in België tot zijn vertrek naar Spanje.

Afgaande op de politieverlagen zouden echter ook andere argumenten gebruikt zijn om vrijwilligers naar Spanje te lokken. "Il m'a demandé combien je gagnais. Il m'a dit alors... qu'on pouvait gagner cela en dormant... Il m'a dit aussi que si je voulais je pouvais gagner 60 francs français par jour en Espagne et que l'on payait en pesetas... Cet homme m'a dit que ma femme recevrait 40.000 francs si je venais à être tué". Dat door dit soort "geruchten" ook avonturiers naar Spanje zijn getrokken is best mogelijk, wellicht waarschijnlijk.

De werving van Pools immigranten in het Limburgse bekken legt nog een ander aspect van de motivatie voor het I.B.-vrijwilligerschap bloot. Met een konvooi van maart 1937 kwamen drie mijnwerkers aan die reeds in de Franse mijnen hadden gewerkt en in 1935 als gevolg van crisismaatregelen op de trein terug naar Polen werden gezet: F. Wodniak, T. Baran en J. Przelak. Alle drie communisten. Ze werden gecontacteerd door een communist uit Tongeren, die hen vroeg vrijwilligers te rekruteren voor Spanje. De drie Polen gingen op het voorstel in en liepen de kantines af waar de vreemde arbeiders gehuisvest waren. Onder de net aangekomen Polen was het ongenoegen algemeen. De lage mijngangen en het hels arbeidsritme in de Limburgse mijnen was hen teveel. De strenge vreemdelingenwetgeving die het hen onmogelijk maakte gedurende één jaar elders werk te zoeken, ook niet in de Waalse mijnen, zorgde ervoor dat heel wat Polen zich bekocht voelden. De drie rekruteurs gebruikten dit ongenoegen dan ook als troefkaart: "Beter sterven in Spanje dan hier in deze onmenselijke mijnen". De resultaten bleven niet uit. Een eerste groep van 6 man vertrok, kort daarop gevolgd door een tweede groep van 5 man. Eén persoon uit deze laatste groep bedacht zich echter en keerde terug naar Eisden. Hierdoor vreesde F. Wodniak gearresteerd te worden en alarmeerde zijn opdrachtgever in Tongeren. Deze zag als enige uitkomst het vertrek naar Spanje. F. Wodniak, weinig enthousiast daar zijn vrouw van plan was hem in België te vervoegen, vertrok met vier Polen die hij zelf had gerekruteerd (44).

Het vertrek van deze recent aangekomen Polen was niet uitsluitend afhankelijk van de uitzonderlijke arbeidsvoorwaarden in Limburg. Ook alle Waalse bekkens deden in de loop van 1937 beroep op nieuwe Poolse arbeidskrachten en uit al deze bekkens

(44) Interview met F. Wodniak, 26.1.1986 te Trzebinia.

"deserteerden" een aantal Polen richting Spanje. Een aantal onder hen had niet louter een negatieve motivatie. Twee ex-emigranten uit Frankrijk meldden zich bij de rekruteringen in Polen met als private eindbestemming: Spanje. J. Piechowicz en M. Krawczyk lieten m.a.w. het organiseren van hun reis tot België over aan de Belgische mijnen. Beiden bleven dan ook maar een korte tijd in België werken. Ook de communist J. Gola lijkt het een goed idee te hebben gevonden de Belgische mijnen te laten opdraaien voor een deel van zijn traject naar Spanje.

Van de 24 overblijvende vrijwilligers (die we van deze groep kennen) gaven er slechts twee het lidmaatschap van de KPP op en één was lid van de Poolse socialistische Partij. Dit betekent slechts 12,5 % met een potentiële vermelding komt dit op 25 %. Dus relatief een laag gepolitiseerde groep. Wel is 80 % van hen gerekruteerd in het geradicaliseerde Dabrowskabekken. Maar voor allen gold zonder twijfel dat de Belgische realiteit hun beslissing om naar Spanje te vertrekken had bepaald. Een maand tot een half jaar na hun aankomst in de Belgische mijnen gaven ze er de brui aan en vertrokken naar Spanje. Een eerste poging om hun geluk te wagen in België lijkt een zware tegenvaller te zijn geworden, waarop ze een nieuwe kans waagden over de Pyreneeën. Deze hypothese van een tweede immigratie moet dan wel genuanceerd worden door de plaats van rekrutering: diegenen die in het Dabrowskabekken gerekruteerd werden zijn immers oververtegenwoordigd (80 %). Het vrijwilligerschap in Spanje lijkt voor de Polen uit de landbouwgebieden, ondanks de op het eerste zicht veel radicalere breuk met hun verleden, beduidend minder aantrekkingskracht te hebben gehad. Zij zagen wellicht slecht één alternatief: de terugkeer naar Polen.

De Polen die illegaal naar België kwamen in de hoop een beter bestaan te kunnen opbouwen, lijken onder onze vrijwilligers weinig talrijk te zijn. De enige vermelding hieromtrent is een Pool uit Luik die vertrok naar Spanje "puisqu'il ne pouvait pas obtenir un permis de travail" (45). Het feit dat deze mensen nergens geregistreerd stonden, maakt dat wij ze in geen enkele bron konden terugvinden. Dit belet niet dat hun aanwezigheid reëel was en er hoogst waarschijnlijk ook uit hun midden vrijwilligers naar Spanje zijn vertrokken.

In 1937 vertrokken 65 % van onze vrijwilligers (103), van 22 % onder hen hebben we een verwijzing gevonden naar een KPB-lidmaatschap. Als we uitgaan van het bronnenmateriaal met een potentiële vermelding van dit lidmaatschap (65) komen we op 34 %.

(45) Rijksarchief St.-Hubert, *Hof van Beroep-Luik*, 648/38.

Alles bij elkaar een beduidend lager percentage dan de meer gepolitiseerde groep die in 1936 vertrok. Meer dan tweederden van de vrijwilligers die in 1937 vertrokken deden dit in de eerste helft van 1937. Dit recruteringsritme loopt parallel met de globale trend, nl. een stijle ophang van de recrutering vanaf begin november '36 om dan, alhoewel nog op hoog niveau, lanzaam af te nemen tot de slag bij Brunette (juli 1937) en daarna spectaculair te dalen. Deze laatste daling is voor onze Polen echter maar te situeren na september 1937. Deze latere daling is — wij hebben het reeds vermeld — wellicht te verklaren door het aanboren van een nieuwe specifieke vrijwilligers-ader: de zeer recent geïmmigreerde Poolse mijnwerkers die niet tot de reeds gekende communistische sympathisantenkring behoorden.

Het aantal officieren onder de uit België afkomstige Polen bleef beperkt. Twee leden van de KPB, J. Czop en A. Mazur, volgden de officiersschool van de Internationale Brigaden in Pozorrubio en kregen nadien verantwoordelijke functies toebedeeld. De reeds vermelde J. Kolowski die binnen de KPB reeds een leidende functie had werd in Spanje politiek commissaris van de artilleriebatterij Wroblewski. Ook een uit Luik afkomstige Pool, J. Kola, was politiek commissaris (Bataljon Mickiewicz).

4. HET LAATSTE OORLOGSJAAR, 1938

De opheffing van de KPP door de Komintern begin 1938 had ook voor de Poolse vrijwilligers in Spanje gevolgen. Het eerste signaal was het terugroepen naar Moskou van de Pool K. Cichowski, hoofd van de kaderafdeling van de Brigaden. In november 1937 volgde G. Rwal, de KPP-afgevaardigde in Spanje. In februari 1938 lichtte een Russische vertegenwoordiger de Poolse vrijwilligers in over de ontbinding van de partij. Elke KPP'er werd aan een individuele onderzaking onderworpen. Het kader van de Poolse brigade werd volledig herzien, wat leidde tot een zuivering van personen die intensieve contacten hadden met de KPP (46). Dit bracht een beduidende toename van het aantal niet-Polen onder de kaders van de Poolse eenheden met zich mee.

Onder de uit België afkomstige vrijwilligers waren er echter relatief weinig KPP-leden, en nog minder KPP-kaders. Daarenboven wijst alles erop dat België voor de KPP slechts van secundair belang

(46) J. RUTKOWSKI, *Op. cit.*, p. 200.

Interview met F. Wodniak, 26.1.1986 te Trzebinia.

was; zo zou de verbinding met de partij in Polen via Parijs hebben gelopen. De gevolgen van de ontbinding van de KPP bleven voor onze vrijwilligers, voor zover wij konden nagaan, dus beperkt. Wat er ook van zij, ook in 1938 steeg het aantal officieren of kaderleden in de schoot van onze groep Poolse vrijwilligers niet. In 1938 telden we immers slechts twee officieren die een compagnie onder hun bevel hadden: Z. Gay en W. Kubacki. S. Oboda was politiek verantwoordelijke voor de verbindingssectie van het Bataljon Mickiewicz (47).

Aan vooraanstaande communisten in Frankrijk werd voorgesteld zich politiek te rehabiliteren voor dienst te nemen in de I.B. In België werd een dergelijk voorstel — voor zover wij konden achterhalen — niet gedaan. Dit wijst o.i. nogmaals op het geringe belang van de Poolse communisten in België. Uit België vertrokken in 1938 slechts 4 Polen. De communist W. Gawron verliet Luik omdat hij wegens politieke activiteiten uit België was geweest. Hij kwam op 27 januari in Spanje aan. De voorlaatste Pool uit België, F. Soltysiak, kwam in Spanje aan op 28 maart 1938 en de laatste, A. Gurniak, op 12 juli 1938. Wanneer we dit minimale aantal vrijwilligers vergelijken met de aankomst van een 400-tal vrijwilligers van Poolse nationaliteit in de eerste helft van 1938 waren de "Belgische" Polen dus relatief ondervertegenwoordigd (48).

5. DE ONTBINDING VAN DE INTERNATIONALE BRIGADEN, september 1938-februari 1939

Wanneer de Brigaden zich op 21 september 1938 officieel terugtrokken van het front telden we slechts 22 gesneuvelden, 2 krijgsgevangenen en 4 deserteurs onder onze vrijwilligers. Evenwel hebben we voor 88 van onze 245 personen geen informatie meer. Het aantal gesneuvelden zal ongetwijfeld door een deel van deze 88 opgetrokken worden. De Brigaden waren immers bijna uitsluitend gevechtseenheden en werden, korte rustperiodes niet te na gesproken, steeds weer in de strijd geworpen. De verliezen waren dan ook hoog. Castells komt tot bijna 17 % gesneuvelden. Een lijst opgesteld door de Spaanse KP in augustus 1938 vermeldde 18 % gesneuvelden bij de Polen, inbegrepen de vermisten en zij die in de handen van de Franco-troepen waren gevallen (49). Ook de vier deserteurs lijken ons een

(47) M. BRON, *Bitwa nad Ebro i udział w niej Polaków*, Warszawa, 1976, p. 257.

(48) R. TORUNCZYK, *Op. cit.*, p. 187.

(49) R. TORUNCZYK, *Loc. Cit.*; A. CASTELLS, *Op. cit.*.

onderschatting. De I.B. waren niet de gedisciplineerde eenheden bij uitstek en voorvallen van bevelweigering, sabotage en vaandelvlucht waren geen zeldzaamheid. In het bijzonder eind 1937 en na de winter van 1937-1938 namen de disciplineproblemen sterk toe. Strenge maatregelen werden genomen, maar het succes ervan was gering. De Polen zouden wel één van de meest gedisciplineerde eenheden geweest zijn (50). De opheffing van de KPP en het wantrouwen tegenover de Polen dat er het gevolg van was, samen met de dalende oorlogssuccessen van de republikeinen wogen zwaar door op de discipline. Begin april 1938 meldde de Staatsveiligheid dat dagelijks kleine groepen Internationalen naar Frankrijk vluchtten. De 4 deserties die we genoteerd hebben situeerden zich in de lente van 1938. Opvallend is dat zich onder de deserteurs communisten bevonden, waaronder zelfs een politiek commissaris: J. Kola.

Na de demobilisatie verlieten een aantal zieken en gewonden Spanje en waarschijnlijk kregen zij toelating om terug te komen naar België. In de periode van de demobilisatie vertrokken ook een tiental anderen van onze groep uit Spanje. Het betrof hier uitsluitend communisten, ondermeer de officier J. Czop en de politiek commissaris J. Kowalski. Waarschijnlijk werden deze communisten met valse papieren uit Spanje geëvacueerd (51).

Van de iets meer dan 11.000 vrijwilligers die in oktober 1938 nog in Spanje waren, bleven er eind 1938 nog 5.600 over. De anderen waren terug naar huis. Voor ondermeer de meeste Polen was er geen weg meer terug, hun staatsburgerschap was hen immers ontnomen. In Spaanse kampen wachtten ze op een land dat hen wilde opnemen. Wanneer de Francotroepen aan de poorten van Barcelona stonden deed de Spaanse regering een oproep tot de achtergebleven vrijwilligers. 2.300 meldden zich, waaronder een 1.000 van Poolse nationaliteit. Hiermee begon de zogenaamde tweede inzet van de formeel reeds opgeheven Internationale Brigaden. Er werden twee weken lang terugtrekkingsgevechten geleverd met uitzonderlijk hoge sterftcijfers. In de nabijheid van de Franse grens liepen deze uit op een regelrechte vlucht. Op 9 februari was het verzet in Catalonië gebroken en kort daarop stonden de Franco-troepen aan de grens en verhinderden een verdere massale overtocht.

De vrijwilligers van de I.B. waren ondertussen in Frankrijk ondergebracht in twee geïmproviseerde kampen. Een klein kamp op het strand bij Angelès-sur-Mer en een groot op een terrein bij het dorp St. Cyprien. Op 19 februari 1939 verbleven er in beide kampen

(50) Rwal aan Prochniak, 26.4.1937. *Z pola walki*, 1966, 1(33), p. 112.

(51) J. DELPERRIE DE BAYAC, *Les Brigades Internationales*, Paris, 1968, p. 376.

samen 463 Polen. In april 1939 werden de geïnterneerden overgebracht naar Gurs in de Pyrenées Atlantiques. S. Oboda vervulde hier de belangrijke functie van partijsecretaris voor de Poolse groep (52).

Als enige land in West-Europa bleek België bereid te zijn de vreemdelingen-immigranten die voor het vertrek legaal waren ingeschreven opnieuw op te nemen. Met de toestemming van de minister van Buitenlandse Zaken Paul-Henri Spaak en door de praktische bemoeienissen van Walter Loridan (zaakgelastigde in Barcelona en Valencia sinds mei 1937) werd ook de terugkeer van een aantal Polen bewerkstelligd. Op 23.2.1939 werd de beslissing genomen dat 50 Polen hiervoor in aanmerking kwamen: van 7 werd de aanvraag geweigerd, onder hen drie Polen die uit België waren geweest (S. Oboda, W. Pospiech en J. Truszkowski). Het motief om de vier andere de terugkeer naar België te ontzeggen is ons onbekend. Eén van hen W. Winkler, kon uiteindelijk in oktober 1939 nog illegaal naar België terugkeren. Ondanks deze weigeringen is de maatregel van het Ministerie van Buitenlandse Zaken des te opmerkelijker als we vaststellen dat de Staatsveiligheid reeds voor het vertrek naar Spanje een aantal van deze 50 Polen kende als communistische activisten. In juli 1939, na de Tour de France vertrokken deze 50 man terug naar België.

6. DE STEUN AAN DE VRIJWILLIGERS VANUIT DE POOLSE GEMEENSCHAP IN BELGIE

De steun aan de Poolse vrijwilligers was beperkt. Het opsturen van pakken met levensmiddelen, sigaretten en dergelijke werd niet zoals in Frankrijk georganiseerd via plaatselijke steuncomités. Het lijkt veeleer een individuele zaak te zijn: "Vaak kunnen we jullie geen dergelijke pakken opsturen, want hier van bij ons is dat vrij moeilijk. We doen wel algemene steunacties voor de Spaanse republiek. Zo verzamelden we op 2 bijeenkomsten (15 en 20 mei) 2.800 frank en 970 kg levensmiddelen" (53). In 1937 werd in *Dziennik Ludowy* nog vijfmaal melding gedaan over een ophaling voor de Spaanse republiek onder de Poolse immigranten in België (54). Dit alles duidt nog eens op de relatief beperkte communistische aanhang onder de Polen.

(52) *Z pola walki*, 1977, 1(77), p. 181-202.

(53) *Dziennik Ludowy*, 11.1.1937, 6.10.1937, 11.6.1937, 30.6.1937, 21.7.1937.

(54) *Dziennik Ludowy*, 1.7.1937.

7. DE TWEEDE WERELDOORLOG EN DE TERUGKEER NAAR POLEN, 1939-1950

Zes van onze vrijwilligers bleven gedurende de hele oorlog opgesloten in Franse kampen, 2 in krijgsgevangenenkampen in nationalistisch Spanje.

6 ex-vrijwilligers sloten aan bij het Poolse leger in ballingschap. Ondanks het Molotov-Ribbentropact van augustus 1939 dat een verbod inhield voor KP-leden om partij te kiezen in deze oorlog, waren er onder hen 3 communisten. Eén KP-lid had zich onmiddellijk na zijn desertie in Spanje laten inlijven in het vreemdelingenlegioen. Voor allen gold dat de overwinning van de Duitse troepen in juni 1940 het einde was van hun vrijheid. Tot 1944 verbleven ze alle 7 in kampen in Frankrijk.

Verder zijn we nog ingelicht over 96 van onze vrijwilligers. 20 onder hen engageerden zich in het verzet : 15 in België, 3 in Frankrijk en 2 in Polen. Van de helft van deze 20 vonden wij een KP-lidmaatschap vóór het vertrek naar Spanje, met een potentiële vermelding komt dit zelfs op 62,5 %. Het behoren tot de communistische familie heeft dus wel degelijk een rol gespeeld in de opstelling tijdens de bezetting. De 15 Poolse ex-vrijwilligers die in België in het verzet stonden, deden dat allen in het Luikse. Enkel in Luik ontstond er trouwens een Poolse groep in de schoot van de partizanen (55). De overige ex-vrijwilligers waren dus niet actief in het verzet : 59 onder hen trokken als vrijwillig arbeider naar Duitsland, 15 werkten in België, 2 in Frankrijk.

Het gedrag na de bevrijding, waarbij deze Polen voor de keuze werden gesteld al dan niet naar hun vaderland terug te keren, konden we voor 85 Spanjestrijders nagaan. Voor heel wat Polen in de emigratie ging het hier om een politieke keuze, een keuze voor of tegen het communistisch regime. Daar de gegevens waarop we ons baseren bijna uitsluitend uit Polen komen willen we er de nadruk op leggen dat het hier gaat om het aangeven van trends, enkel de relatieve waarden, niet de absolute zijn hier van tel. Desondanks bleef 31 % van onze groep in het Westen (15 in België en 1 in Frankrijk). Van diegenen die vrijwillig naar Duitsland gingen werken keerden er 88 % naar Polen terug, zij die gewoon in Frankrijk of

(55) M. JUCHNIEWICZ, *Polacy w europejskim ruchu oporu 1939-1945*, Warszawa, 1972, p. 55-56.

Tevens bronnenonderzoek gebaseerd op een aantal dossiers in het Ministerie van Volksgezondheid, *Dienst oorlogsslachtoffers* naast de bronnen vermeld in de inleiding.

in België bleven werken gingen voor 88 % terug, zij die deelnamen aan het verzet gingen voor 88 % terug en voor diegenen die in kampen zaten liep dit op tot 93 %. Dus een vrij massale terugkeer zonder duidelijke band met het gedrag tijdens de oorlog. Van de Spanjestrijders die reeds lid waren van de KPB voor hun vertrek naar Spanje keerden 92 % terug naar Polen. De enige correlatie die we terugvonden als zijnde determinerend voor de terugkeer naar Polen (van onze Spanjestrijders) was de duur van het verblijf in België. De vrijwilligers die in de periode 1931-1937 aankwamen keerden allen terug, zij die in de periode 1926-1930 immigreerden deden dit voor 82 % en tenslotte zij die in de eerste helft van de jaren twintig in België aankwamen keerden na de bevrijding slechts voor 56 % naar Polen terug. Er was dus een vrij algemene consensus onder de ex-Spanjevrijwilligers om naar de nieuwe Volksrepubliek terug te keren. Enkel de mate van integratie — assimilatie? — die kenmerkend was voor de immigrantiegroep van het begin van de jaren twintig (waar eventuele kinderen al de volwassenenleeftijd konden bereikt hebben) doorbrak deze eensgezindheid.

C. DE JOODSE EN NIET-JOODSE VRIJWILLIGERS UIT POLEN IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

Bij de lectuur van de bijdragen over deze twee groepen "Polen" zal het reeds opgevallen zijn hoe weinig beide wel met elkaar gemeen hadden. De joodse en niet-joodse wereld bleef ook in de emigratie gescheiden. Het treffendst is, dat er ook in de schoot van de KP-MOI geen vervlechting optrad. Dit lag voor de hand in Antwerpen en Brussel, omdat daar zo goed als alleen joodse "Polen" verbleven, maar ook in Charleroi en Luik was er nauwelijks contact. De Poolse MOI-kaders in Luik waren joodse studenten of afgestudeerden die wel contact hadden met Brussel (of zelfs Parijs), maar niet met de Poolse pro-communistische mijnwerkers in Luik.

De niet-joodse vrijwilligers vertegenwoordigden bijgevolg de vrij recente immigratie met niet-industriële tradities, een groep waarop alleen de katholieke kerk organisatorische greep scheen te hebben en waar onze vrijwilligers (waaronder toch een goed deel communisten) toch als gemarginaliseerde buitenbeentjes moeten bijgelopen hebben. De communisten, die zo centraal staan in dit verhaal over de Internationale Brigaden, slaagden er niet in in dit milieu een tastbare werking van de grond te krijgen. Gezien deze mijnwerkers een geïsoleerde groep vormden, met sterk geconcentreerde bewoning, waarop de sociale en politionele controle groot was, is dit niet

echt verwonderlijk. Enige inplanting hadden de communisten enkel bij de alleenstaande Poolse mijnwerkers in Luik en Charleroi.

Zetten wij de karakteristieken van de twee groepen vrijwilligers even tegenover elkaar :

leeftijd bij vertrek naar Spanje	Poolse joden ± 28	Poolse niet-joden ± 32
afkomst	(klein)stedelijk	agrarisch
emigratieperiode	1926-'32 : 70 %	1926-'30 : 60 %
beroepsstructuur	ambachtslui	mijnwerkers
taal	Jiddisch	Pools
immigratie	individueel en op eigen initiatief	collectief, via rekrutering

De Pools-joodse emigratie is hiermee eigenlijk helemaal niet te vergelijken. Hun stedelijke ambachtelijke activiteit gaf hen veel meer mogelijkheden tot sociale, culturele en politieke ontplooiing. In dit milieu van al even recente immigranten vonden de communisten een vruchtbare voedingsbodem. Met enige overdrijving zouden we kunnen stellen dat zij in de jaren 1935-'36 de rol vervulden die de kerk bij de Poolse mijnwerkers vervulde.

Onder de zeer talrijke groep Poolse mijnwerkers uit België die naar Spanje trok — 245 — waren er heel wat communisten en sympathisanten. Zij konden echter niet op een structuur — een "familie" — terugvallen zoals dat voor de joden het geval was. Daarnaast waren er zonder twijfel onder de niet-joden ook heel wat niet politiek gemotiveerde crisis-vrijwilligers en dat was wellicht uitgesproken het geval in 1937 toen een nieuwe golf immigranten naar België kwam. Deze elementen verklaren de grote continuïteit in het politiek gedrag van joodse vrijwilligers tijdens de tweede wereldoorlog, maar ook het gebrek aan continuïteit bij de niet-joden.

Opvallend is tenslotte dat de niet-joodse vrijwilligers na 1945 in groteren getale naar Polen terugkeerden dan de joodse. Het is mogelijk dat de herinnering aan het anti-semitisme daar voor iets tussen zat, hoewel wij dat betwijfelen. De meeste joodse vrijwilligers die de oorlog hadden overleefd waren daarenboven communist gebleven. De belangrijkste verklaring hiervoor lijkt ons dan ook de graad van integratie in de Belgische samenleving te zijn : de Poolse joden waren reeds vóór W.O. II door de band meer geïntegreerd dan de niet-joodse mijnwerkers en deze integratie had zich, zeker in het communistisch milieu, tijdens de oorlog verder gezet. Dit sluit trou-

wens aan bij de trend die wij voor de Poolse mijnwerkers vaststelden : enkel de best geïntegreerde immigranten die reeds in de eerste helft van de jaren twintig naar België waren afgezakt bleken na 1945 minder geneigd te zijn naar Polen terug te keren.